LÕUNAEESTI SÕNAD 17. SAJANDI PÕHJAEESTIKEELSETES ALLIKATES

Külli Prillop

Sissejuhatus

Igas keeles on hulk sõnu, mis on aastasadade jooksul aktiivsest kasutusest kõrvale jäänud. Vahel on kadunud ka nende sõnadega tähistatud nähtused, vahel on välja vahetatud ainult sõna. Kui lugeda vanu põhjaeestikeelseid tekste, jäävad neis kõikvõimalike arhaismide kõrval silma nii mõnedki väljendid, mida praegu peetakse lõunaeestilisteks.

Huvitav on jälgida lõuna- ja põhjaeesti leksika eristumist aja jooksul. Vanimad erinevused on pärit ajast, mil lõunaeesti keel hakkas lahknema läänemeresoome keeleühtsusest. Hulk erinevusi on lisandunud hilisemate erinevate keelekontaktide tõttu. Eino Koponeni (1998: 223–224) järgi on lõunaeesti keelde teistest keeltest tulnud leksika seas valdavalt slaavi (st muinasvene ja vene), balti ja läti laenud (kokku 65–75% laenudest). Põhjaeesti laenulise sõnavara hulgas on suurim saksa ja alamsaksa päritolu tüvede hulk (vt Metsmägi jt 2013). Juba Heinrich Göseken (1660 [2010]: 97) kirjutas: „[M]inu meelest kõneldakse [Läänemaal] kõige puhtamat keelt. Sest Virumaa laenab palju sõnu oma naabritelt ingerimaalastelt, Järvamaa tartlastelt, Harjumaa tallinlastelt ja soomlastelt, kes seal viibivad. Läänemaal aga ei ole naabreid, ainult need, kes elavad saartel, nagu Saaremaal ja Hiiumaal, aga nendega on neil vähe läbikäimist.“

Keelest taandunud sõnade saatust saab täpsustada vanade tekstide ning sõnaraamatute kaudu. Samas tuleb arvestada, et sõnastikud ja kanoonilised tekstid sisaldavad sageli sellistki sõnavara, mis tegelikus keelekasutuses on juba muutunud väga haruldaseks. Niihästi omaaegsete kirikuraamatute kui ka sõnastike koostajad võtsid arvesse seda, mis oli enne neid kirja pandud. Nii hakkas kujunema kirjakeele traditsioon. Mida pikaajalisem traditsioon, seda enam võivad aga tekstist teksti ning sõnastikust sõnastikku edasi kanduda lekseemid, mida elavas keelepruugis enam õieti ei tuntagi. Esimese saksa-eesti sõnastiku pani 1637. aastaks kokku Heinrich Stahl. Paarkümmend aastat hiljem köitis tema sõnastikule lehti vahele Heirich Göseken, et koostada veel täielikum sõnakogu (Göseken 1660 [2010]: 95).

Gösekeni sõnastikust on omakorda materjali ammutanud Ferdinand Johann Wiedemann (1893 [1973]). Wiedemanni sõnastikku kasutas „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“ (1958–1963) kokkuseadmisel Andrus Saareste, samuti oli see eesti kirjakeele rikastamise allikaks keeleuuendajatele. Keeleuuenduse ajal jõudsid mitmed lõunaeesti sõnad kirjakeelde ja levisid taas laiemalt. See muudab lõunaeesti omapärase sõnavara kindlaksmääramise tänapäeval keerukaks.

Artiklis jälgin „Väikeses murdesõnastikus“ (1982–1989, edaspidi VMS) esitatud peamiselt lõunaeestilise levikuga sõnade esinemust 17. sajandi põhjaeestikeelsetes allikates. Lähemalt tuleb juttu kolmest sõnast (*sepp* tähenduses ’pärm’, *susi* ja *mõrsja*), mille on põhjaeesti murretest välja tõrjunud alamsaksa laenud.

Lõunaeesti sõnad

Lõuna- ja põhjaeesti keele erinevust on siinsed kirikuraamatute tõlkijad, grammatikate ja sõnaraamatute autorid maininud juba esimestest eestikeelsetest trükistest alates (vt Antso 2018: 16–24). Näiteks esimese osaliselt säilinud eestikeelse raamatu, Wanradti-Koelli katekismuse (1535) alamsaksakeelses järelsõnas on lühike üldistav tõdemus, et eesti keel ei ole mitte igas paigas ühesugune, vaid erinev Tallinnas, Tartus, Narvas, Viljandis jne. Heinrich Göseken, Kullamaa pastor ja Lääne praostkonna praost, on oma grammatika ja sõnastiku (1660 [2010]: 98) eessõnas esitanud ka mõned näited: tartu keeles öeldakse *tare* ja *peni*, tallinna keeles aga *tuba* ja *koer*. Pärnumaal tegutsenud Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalise sõnastiku (1720–1740 [1998]) lõpus on ära toodud neli lehekülge tartukeelseid sõnu. Selleks ajaks oli juba ilmunud ka esimene lõunaeesti keele grammatika koos väikese sõnastikuga, mille oli kokku pannud Urvaste pastor Johannes Gutslaff (1648 [1998]).

Kuigi tähelepanekud põhja- ja lõunaeesti keele sõnavara erinevustest ulatuvad mitme sajandi taha, ei ole sugugi lihtne kindlaks määrata, milliseid sõnu ikkagi tohib pidada lõunaeestilisteks. On ilmne, et kui eesmärgiks on välja tuua lõunaeesti eripärane sõnavara, siis tuleb kõrvale jätta need sõnad, mis on levinud ka põhjaeesti keeles. Ent kui ulatuslik võib olla lõunaeesti sõna levik põhjaeesti murretes, ilma et see muudaks sõna üldeestiliseks? Mis ajajärgu andmetele tuleks otsustamisel tugineda?

Näiteks Gösekeni esitatud tartukeelne sõna *tare* on VMSi järgi paiguti kasutusel ka saarte, lääne-, kesk- ja kirderannikumurdes. Gösekeni teine näitesõna *peni* on väljaspool Lõuna-Eestit vähem ulatusliku levikuga kui *tare*, aga VMSi andmetel siiski teada mõnes murrakus rannikul, saartel ja mujalgi. Kumbagi sõna pole üles tähendatud kihelkondadest, kus Göseken tegutses, küll aga naaberkihelkondadest. Göseken – samuti Vestring ja teisedki omaaegsed sõnastike koostajad – võisid pidada lõunaeestilisteks sõnu, mis tegelikult olid ehk levinud üsna laial alal, ainult mitte nende tegutsemispiirkonnas ega selle lähemas naabruses. Näiteks on Vestringi lõunaeesti sõnade loendis *lebama*, mille levik Lõuna-Eestis VMSi järgi piirdub Setuga, kuid lisaks Setule on sõna VMSis märgitud ka Kuusalus, Viru-Nigulas, Lüganusel ja Viru-Jaagupis.

Vanade lõunaeesti sõnavara loendite ning nende koostajate elulooliste andmete põhjal saab niisiis teha järeldusi eelkõige selle kohta, kus üks või teine väidetavalt lõunaeestikeelne sõna või väljend omal ajal kasutusel ei olnud. Mõni vanades allikates lõunaeestilisena esitatud sõna võis Lõuna-Eestis olla üsna kitsa levikuga, aga samas võis levik ulatuda kaugele väljapoole Lõuna-Eestit. Isegi Wiedemanni sõnastiku (1893 [1973]) andmed ei lange alati kokku VMSis avaldatuga. Näiteks on Wiedemanni andmeil lõunaeesti sõnad *laaberdama*, *urgitsema* ja *paater* 'kaelaehe'. Esimesed kaks on VMSi järgi kasutusel üle Eesti, kolmas aga puudub Lõuna-Eestist täiesti, olles tuntud hoopiski Läänemaal.

Muidugi ei pruugi sõnade levikualad 17. ja 18. sajandil olla päris samasugused kui 20. sajandil. Levikuerinevused on kohati üsna suured isegi 20. sajandi allikates. Näiteks on *mõrsja* Andrus Saareste (1924: 127) järgi lisaks Lõuna-Eestile teada ainult Lüganuse (Purtse) ja Jõhvi murrakust, kusjuures neis mõlemas on *mõrsja* tol ajal olnud vananenud sõna. Saareste on kasutanud aastail 1915–1924 enese kogutud materjali, Emakeele Seltsi poolt eri murdealadele saadetud keeleteaduse üliõpilaste kogutud andmeid aastaist 1922–1924 ning vähesel määral ka kirjandusest leitud materjali. Keelejuhid on tal üldiselt vähemalt 60-aastased, enamasti naisterahvad ja valitud nõnda, et ühis- ja kirjakeele mõju oleks võimalikult väike. (Saareste 1924: XII–XIV) VMS, mille materjal pärineb aastatest 1922–1970 (vt täpset ülevaadet murdekogudest Must 1971), esitab *mõrsja* levikuala Saareste andmetega võrreldes märksa laiemana: lisaks Lõuna-Eestile ja Alutagusele veel Muhu saar, Iisaku ning kaheksa kihelkonda Lääne- ja Kesk-Eestist.

Niisiis on võimalik, et kunagised vananenud sõnad hakkavad taas levima, küllap peamiselt kirjakeele mõjul.

Eesti ühiskirjakeele kujundamise algusaegadel arutleti, et nii väiksel maa-alal nagu Eesti ei ole võimalik kahe kirjakeele (tartu ehk lõunaeesti keele ja tallinna ehk põhjaeesti keele) püsimajäämine. Küsimus oli, kas valida neist kahest ühiskirjakeeleks üks – sel juhul tallinna keel, sest see on laiema levikuga (nt Rosenplänter 1814: 57; Masing 1816: 54) –, või proovida tallinna ja tartu keel üheks kirjakeeleks kokku sulatada (nt Rosenplänter 1813: 12, Steingrüber 1827: 79). Kahe keele kokkusulatamist ja sellise keele juurutamist peeti aga liialt vaevanõudvaks (Laanekask 2004: 35). Siiski hakati tähelepanu juhtima murdesõnade, sealhulgas nii mõnegi lõunaeestikeelse sõna paremusele võrreldes toonases kirjakeeles levinud saksa sõnadega. Näiteks Friedrich Reinhold Kreutzwaldi arvates võinuks *ämber* (saksa *Eimer*), *haamer* (*Hammer*), *tangid* (*Zange*) jts asemele võtta tartukeelsed sõnad (ÕESK IV: 24). Samuti eelistas mõningaid lõunaeestilisi vorme seni kasutusel olnud põhjaeestiliste asemel Jakob Hurt (vt Hurt 1871), kelle ettepanekul hakati kirjakeeles tarvitama ka näiteks mineviku mitmuse 3. pöörde lõppu -*sivad* (vt Prillop, Saar 2020: 235).

Süstemaatilisemalt asuti murdesõnu kirjakeelde tooma 20. sajandi alguses (vt Pajusalu 2013). Johannes Aavik avaldas „Noor-Eesti“ I albumis programmilise artikli „Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest“, milles kutsus üles murdeid uurima ja leidma neist sõnu, mis kirjakeelele „uut wärskust ja elujõudu annaksiwad“ (Aavik 1905: 120–121).[5]

Tõekspidamisele, et massilise sõnade laenamise ja kunstliku loomise asemel tuleks kasutada murdesõnu, ununenud sõnu ja tuletisi, jäi lõpuni kindlaks Johannes Voldemar Veski, kelle osalusel ilmus 1920–1940

[5] Aavik kirjutas: „Eestikeeles, s. o. kirjakeeles on ka sellepärast wähe sõnu, et hulk sõnajuuri, mis murrakutes olemas on, kirjakeelde ei ole pääsenud. Eestikeel on ainult Tallinna murraku põhjal edenenud, kuna teised murded, nagu Wõru ja Tartu murrak, mis sõnade poolest wahest weel rikkamad on, kirjakeele loomisest osa ei ole wõtnud. [---] Ka Eesti murrakutes on palju ilusaid sõnu, mida kirjakeelde sünniks wastu wõtta ja mis talle uut wärskust ja elujõudu annaksiwad. Wiedemann’i sõnaraamatus on liialdamata pool osa sõnu, mida kirjakeel ei tarwita. Wiimasel ajal näib küll mõni üksik murraku sõna kirjakeelde tungiwat, kuid see sünnib enam juhtumise kombel, ilma kindla süsteemita ja plaanita. Murrakute kallal läheks põhjalik uurimine ette wõtta ja kõlbawad sõnad ajalehtedes awaldada. Ainult sel teel saaksiwad murraku sõnad kergesti üleüldiselt tuttawaks ja omaseks.“ (Aavik 1905: 120–121)

kümneid oskussõnastikke. Nii on murdesõnu kirjakeelde toodud üle tuhande. Osa neist on otse üle võetud, sageli on häälikulist kuju kohendatud või lisatud sufiks, nt *küüs* > *küünis*, *pind* > *pinnas* jt (A. Veski 1986: 69). Mõnel juhul on paraku muudetud algse lõunaeesti sõna tähendust. Näiteks *vastne* 'uus' võeti kirjakeelde kui 'larv', *rasse* 'raske; rase' kui 'rase', *üsk* 'süli' kui 'emaihu' (Iva 2019).

Keeleuuenduse ja kirjakeele mõju on ilmselt väiksem vanemates materjalikogudes. Murraku täpsusega on sõnade ja nende häälikkujude levik esitatud Andrus Saareste keelekaartidel (1924, 1938, 1941, 1955), väiksema üksikasjalikkusega „Atlas Linguarum Fennicarumis" (2004–2010, edaspidi ALFE), mis on küll ilmunud käesoleva sajandi algul, kuid tugineb siiski peamiselt möödunud sajandi I poolel kogutud materjalidele. Nii Saareste kogud kui ka ALFE hõlmavad aga vaid väikest osa sõnavarast, nii et ainult nendest lähtudes võiks jääda nii mõnigi lõunaeesti sõna 17. sajandi põhjaeestikeelsetest tekstidest leidmata. Küll aga on võimalik Saareste ja ALFE levikukaarte VMSi levikukaartidega võrreldes konstrueerida mudel, mis tuvastab VMSis lõunaeesti sõnad nii, et Saareste ja ALFE lõunaeesti sõnad, samuti nendega sarnase levikuga sõnad, mis Saarestel ja ALFEs puuduvad, sattuvad lõunaeesti sõnade hulka, aga ülejäänud sõnad mitte. Selgub, et VMSi märksõna lõunaeestilisus on sel juhul määratav tingimusega $l \geq 1{,}35\ k^{0{,}75}$, kus l on lõunaeesti murrakute arv, milles sõna on esindatud, ning k on kõikide murrakute arv, milles sõna on esindatud (keelesaari arvestamata).

Esitatud valemi järgi ei saa tegu olla lõunaeesti sõnaga, kui enam kui pooled murrakud, kus seda sõna tuntakse, ei ole lõunaeesti murrakud. Lisaks, mida väiksem on murrakute arv, kus sõna tuntakse, seda rohkem peab nende hulgas olema lõunaeesti murrakuid. Sobivaid märksõnu on VMSi märksõnadest kokku 26%, st ligi 20 000.

Sellise arvutuse puuduseks on esiteks eeldus, et sõnade levikualad muutuvad aja jooksul sarnaselt ega olene konkreetsetest murrakutest ega sõna enda omadustest, ja teiseks eeldus, et kõikidest murrakutest on kogutud piisaval hulgal andmeid. Tegelikkuses on VMSis näiteks Haljala keskmurde osast 339 märksõna, aga Kihelkonnalt 12 469. Lõunaeesti murrakutest (jättes välja keelesaared) on keskmiselt 6153 sõna igaühest, põhjaeesti murrakutest 4894. Lõunaeesti sõnavara on kas rikkalikum või on seda tema eripärasuse tõttu rohkem kogutud ning üle Eesti leidub piirkondi, mille haruldasemad lekseemid ei tule murdekogudes esile, välja

arvatud juhul, kui sellised sõnad esindavad mingisugust temaatikat, mille sõnavara on spetsiaalselt korjatud. Ka suurema esindatusega murrakutest ei pruugi harvem kasutatavad sõnad üles märgitud olla. On teada, et tekstid alluvad Zipfi seadusele: lihtsustatult öeldes, kõikides tekstides on väike arv sõnu, mida kasutatakse sageli, ja suur arv (enamik) sõnu, mida kasutakse harva (vt Zipf 1935: 40–48). Eriti just haruldasemate tuletiste osas võivad alusandmed olla eksitavalt lünklikud ja sõna klassifitseerumine lõunaeestiliseks seetõttu juhuslik (vt ka Koponen 1998: 20–32). Täpsema mudeli saaks, kui arvestada iga murraku puhul ka tema naabermurrakuid, ent sel juhul jääksid harva esinevad, keelest peaaegu kadunud sõnad uuringust välja. Just niisuguse leksika hulgas võib aga leiduda omapäraseid sõnu, mis on olnud tuttavad 17. sajandi põhjaeesti keeles. Et minu eesmärk pole mitte sõnavarastatistika ega sõnakogude (või murrete) ühisosa suuruse hindamine (selle kohta vt nt Krikmann, Pajusalu 2000), vaid üksiksõnade käekäigu jälgimine, jätkan valemi abil leitud sõnaloendiga.

Põhjaeesti allikad

Kui mõni praegune lõunaeesti sõna leidub mõnes 17. sajandi põhjaeestikeelses allikas, on selle kõige tõenäolisem põhjus sõna varasem ulatuslikum levik. Teisalt tuleb arvestada ka võimalusega, et teksti autor on kasutanud oma teose loomisel lõunaeestikeelseid materjale või siis ise elanud Lõuna-Eestis ja nii lõunaeesti keelega kokku puutunud.

Üks selge näide põhjaeestikeelse teksti kohta, mille on kirja pannud Lõuna-Eestis tegutsenud pastorid, on Andreas ja Adrian Virginiusele omistatav osaline piiblitõlge (1687–1690), mille säilinud ümberkirjutust saab lugeda Kristiina Rossi eestvedamisel loodud „Eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist“ (edaspidi EPAK). Ehtne põhjaeestikeelne tekst Virginiuste piiblitõlge pole, selles on rohkelt lõunaeesti jooni, mida muudes samast ajast pärit põhjaeestikeelsetest tekstidest ei leia, nt sõnakujud *tsigga*, *saiswad*, *puttup*, *täämba*, *ubbin* (Saareste 1926: 593).

Esimene pikem säilinud põhjaeestikeelne tekstikogu on Tallinna Püha Vaimu kiriku õpetaja Georg Mülleri jutlused aastaist 1600–1606. On teada, et vahepeal töötas Müller ka kooliõpetajana Rakveres (Habicht jt 2000: 10). Mülleri jutluste kokku 1803 märksõna seast oli leida kaheksa lõunaeesti sõna (vt tabel).

Heinrich Stahli (u 1600–1657) teosed on oluliselt mahukamad kui Mülleri jutlused. Stahl sündis Tallinnas, teenis ja töötas Järvamaal Järva-Madise ja Peetri maakogudustes, Virumaal Kadrinas, Tallinnas ja Narvas. Stahli kirikuraamatute põhjal koostatud sõnastikus (Habicht jt 2015) on 2819 märksõna, lõunaeesti sõnu nende seas 17. Stahli koostatud saksa-eesti sõnastikus (1637) on lõunaeesti märksõnu 12.

Christoph Blume (1625–1669), samuti mitu põhjaeestikeelset kirikuraamatut avaldanud vaimulik, kolis Eestisse alles 1645. aastal. Ta õppis mõnda aega Tallinnas, seejärel Saksamaal, kust ta 1652. aastal kutsuti Hageri koguduse õpetajaks (Lill 1988: 7). Niisiis jääb piirkond, kus Blume eesti keelt õppis, Stahli peamistest teenimispaikadest lääne poole. Blume tekstide põhjal loodava sõnastiku tööversioonis on umbes 2000 märksõna, lõunaeesti sõnu nende hulgas kaheksa.

Heinrich Göseken (1612–1681) on mahuka saksa-(ladina)-eesti sõnastiku koostaja (Göseken 1660 [2010]). Lõunaeesti märksõnu on tema sõnastikus 34. Nagu Stahlgi, pole Göseken neid sõnu ise kuidagi eriliselt tähistanud, ilmselt ei tajutud neid veel peamiselt lõunaeesti sõnadena. Göseken on pärit Saksamaalt, kust ta tuli Tallinnasse 1637. aastal. Juba 1638 sai ta Läänemaal pastoriks, teenides ülilühikest aega Kirblas, siis Harju-Madise ja Risti kogudustes ning viimaks mitukümmend aastat Kullamaal. (Kingisepp 2010: 12–16) Göseken kirjutab, et esialgu oli tal sõnastikku koostades plaanis kõikidele saksa sõnadele lisada ka tartukeelne vaste. Teadmisi lõunaeesti keelest sai ta Urvaste pastorilt Gutslaffilt, kes venelaste sissetungi eest Tartumaalt ära oli tulnud ja kelle tartukeelset piiblitõlget ning sõnastikku oli ta oma töös kasutada saanud. Plaanist tuli loobuda Gutslaffi surma tõttu. (Göseken 1660 [2010]: 94–96)

Mülleri, Stahli, Blume ja Gösekeni teoste kogu sõnavara on ühtsetelt põhimõtetelt lähtudes märksõnastatud ning elektroonilise andmebaasina kasutatav (vt Kingisepp jt 2004, Prillop 2004). Seetõttu olen lõunaeesti sõnade otsimisel esialgu piirdunud just nende allikatega. Arvesse pole niisiis võetud näiteks Jacob Kohteni jutlusi (vt Reimann 1899), Fischeri katekismust (vt EPAK), erinevaid käsikirjalisi dokumente (vt Tafenau 2011).

Järgnevas tabelis esitan VMSi lõunaeesti märksõnad, mida on kasutanud Müller, Stahl, Blume või Göseken. Sõnad on järjestatud vastavalt sellele, kui mitmes murrakus nad VMSi järgi esinevad. Lisaks on märgitud, kas sõna leidub mõnes 17. sajandi lõunaeestikeelses allikas: Rossihniuse

kirikumanuaalides (vt Kingisepp jt 2002), Gutslaffi grammatikas-sõnastikus (1648 [1998]) või tema piiblitõlkes (vt EPAK), Wastses Testamendis (1686, vt EPAK). Märgitud on ka nendesamade sõnade leidumine Virginiuste piiblitõlkes (EPAKi järgi). Samuti on lisatud info, kas ja kuidas on sõnade levik esitatud hilisemates sõnastikes.

Tabel kajastab ainult märksõnu, sellest puudub näiteks lõunaeestilise verbi *koolma* põhjaeesti keeles leksikaliseerunud vorm *kooldes* 'täiesti, koguni', mis esineb Stahlil, Blumel ja Gösekenil, samuti puudub tabelist *peni*, mis tuleb põhjaeestikeelsetes tekstides esile vaid liitsõnas *peni-koorem*. Tabelis pole ka mõningaid tavapäraselt lõunaeestilisteks peetavaid sõnu, nagu *pang* ja *sõsar*, sest need on suhteliselt laialt levinud Põhja-Eestiski.

Üksühest seost Mülleri, Stahli, Blume ja Gösekeni tegutsemiskohtade ning nende teostes leiduvate lõunaeesti sõnade levikupiirkondade vahel ei ole (vt kaart). Seejuures ei saa põhjuseks, miks neis piirkondades on märgitud vähe varem laiemalt levinud, aga praegu peamiselt Lõuna-Eestis tuntud sõnu, olla ainult murdekogude ebapiisavus.

Stahli tegutsemispaikadest Vaivara murrakust on VMSis 8797 sõna, Järva-Madiselt 7539, Peetrist 1550 (aga naabritelt Koerust 7691), Gösekeni tegutsemispaikadest Ristilt 7800, Kullamaalt 3348 (aga naabritelt Martnast 8859 ja Märjamaalt 9050). Ainult Blume ümbruskond on kehvalt esindatud: Hagerist on 2216 sõna ning naabermurrakutestki u 3000 (Juurust siiski 9416). Kusjuures suur hulk uuritavaid sõnu mingis murrakus ei tähenda, et VMSis oleks samast murrakust rohkelt andmeid. Näiteks Türilt on kaardil kuus sõna, aga VMSis kokku ainult 2669.

Tabel. Lõunaeesti sõnad 17. sajandi põhjaeesti allikates ja nende hilisem esinemus sõnastikes (Tähistused: + = sõnastikus levikumärgendita, d = tartukeelne, r = tallinnakeelne, H = Harjumaa, W = Läänemaa, P = Pärnumaa põhjaeestiline osa, S = Viljandimaa lõunaosa, SO = Tartumaa põhjaeestikeelne osa, A = Alutaguse, SW = Põhja-Eesti edelaosa, O = Saaremaa)

		17. saj eL	Müller 1600–1606	Stahl 1632–1649	Blume 1662–1667	Göseken 1660	Virginiused 1687–1690	Vestring 1720–1740	Hupel 1818	Wiedemann 1893
1	siib ’tiib’	+		+				d	d	d
2	liud	+				+		d	d	d
3	äkki	+		+	+					
4	rätt	+		+					+	+
5	susi	+	+	+		+	+	d	d (r)	d, P, S, SO
6	mõrsja	+	+	+		+		d	d	d, A
7	pagema	+		+			+		d	S, SO
8	kaema	+				+		d	d	d, S, SO
9	sepp ’pärm’	+		+		+			d (r)	+
10	agu	+			+	+	+		d	d, S
11	vigel	+				+	+	d	+	+
12	nilbe ’libe’	+				+			+	+
13	kalmus	+				+	+	+	+	+
14	nakkama ’hakkama’	+	+	+				d	d	d
15	kubu ’pugu’	+				+	+		d	d
16	hagema ’koguma’	+		+				d	d	SW
17	juuretus ’juuretis’	+		+		+	+		r	+
18	karglema	+		+	+	+	+		–	+
19	padakonn	+				+			+	+
20	heidutama	+	+		+	+	+	+	+	+
21	hõim	+	+	+		+		r	d, H	d

		17. saj eL	Müller 1600–1606	Stahl 1632–1649	Blume 1662–1667	Göseken 1660	Virginiused 1687–1690	Vestring 1720–1740	Hupel 1818	Wiedemann 1893
22	kõditama					+			+	+
23	aotäht	+				+		d		d, S
24	süva	+	+						d	O
25	virgasti					+			d	
26	silitsema					+			d	+
27	räni(kivi)	+				+			d	d
28	vasklane ’herilane’	+				+				d
29	sorima ’laimama, lobisema’	+				+		+	+	+
30	hõimlane	+	+	+	+	+	+	+	+	d
31	laadik	+		+		+	+		+	d
32	iherus					+		d	d	d
33	ülemane ’ülemine’			+						d
34	hämm ’märg, niiske’	+				+		d	d	d
35	valim ’lehter’	+				+			W	
36	heitlik ’kartlik’	+		+	+	+	+	+	+	+
37	põhjandama	+		+		+	+			+
38	hernetõbi					+			d	d
39	kalakaur	+				+			d	O
40	rööp	+				+			+	P
41	tarvas ’põder, hirv’	+			+	+				
42	amma(k) ’kuni’	+	+					d	d	d, S, SO
43	ennene ’eelmine’			+						
44	patlik ’patune’	+			+				d	+
45	katt ’härjaike’					+				W

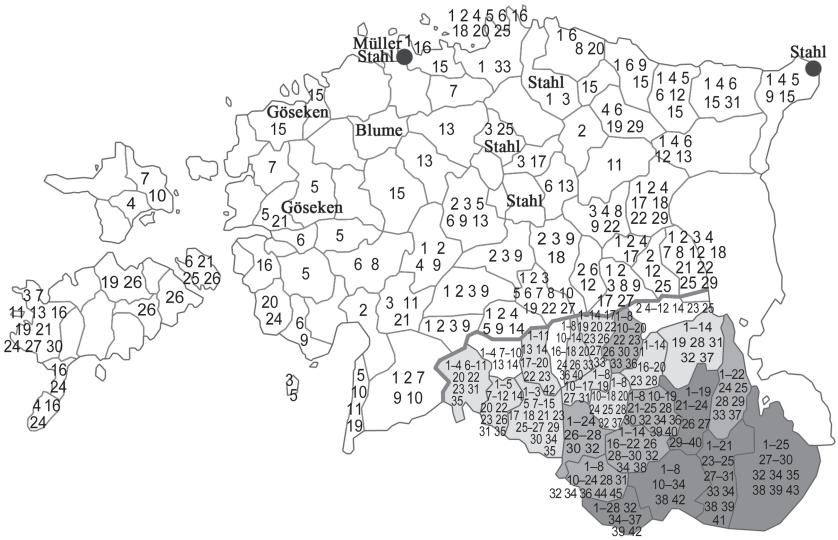

Kaart. Põhjaeesti autorite peamised tegutsemiskohad ja tabelis märgitud sõnade levik VMSi järgi. (Numbrid vastavad sõnade järjekorranumbritele tabelis. Valge taust = murrakus on märgitud kuni 14 sõna, helehall taust = märgitud 15–24 sõna, keskmine hall taust = märgitud 25–34 sõna, tumehall taust = märgitud 35 või rohkem sõna.)

Järgnevalt kirjeldan täpsemalt kolme põhjaeesti murretest peaaegu kadunud sõna (*mõrsja*, *susi*, *sepp* ’pärm’) ning nende sünonüüme. Nimetatud kolme sõna ühendab see, et nad on välja tõrjutud alamsaksa laenude poolt: *mõrsja* asemele on tulnud *pruut*, *susi* asemele *hunt* ja *sepp* asemele *pärm*. Muude sõnade kohta saab täpsemat infot Tartu Ülikoolis loodavast vana kirjakeele veebisõnastikust (VAKS).

Pruut* ja *mõrsja

Pruut on alamsaksa laen, mis 1920. aastateks oli tuntud terves Põhja-Eestis, aga ka Lõuna-Eesti lääneosas (Saareste 1924: 127). VMS ei märgi esinemust veel ainult Laiusel ja Palamusel.

Mõrsja on vana balti laen (tuntud ka soome, isuri, karjala ja vepsa keeles), mille vasteks tänapäeva leedu keeles on *martì* ’pruut, noorik’ (EES). Saareste (1924: 127) andmetel kasutatakse seda sõna eelkõige Lõuna-Eesti idaosas. Sõnastikes on *mõrsja* alates Vestringist (1720–1740

[1998]) esitatud tartukeelsena. Wiedemanni (1893 [1973]) järgi on *mõrsja* tartu keele ja Alutaguse sõna. Wiedemanni sõnastik osutab ka *mõrsja* ja *pruudi* mõningasele tähenduserinevusele: *mõrsja* saksakeelne vaste on esiteks *erwachsenes Mädchen* 'täiskasvanud tüdruk' ja teiseks *Braut* 'pruut', aga *pruut* on ainult *Braut.*

Tallinlane Georg Müller on oma 17. sajandi algul peetud jutlustes kasutanud mõlemat sõna ühe korra: *mõrsja* esineb tal piiblisalmis Mt 1:20 ja *pruut* Ilm 21:2, vt näited (1) ja (2).

(1) Ioseph sina Dauide Poick, erra karta hend mitte, Mariame sinu **Kichlatuth Morssia** sinu pohle wotta. (VAKK, Müller 1601) 'Joosep, Taaveti poeg, ära karda oma **naist** Maarjat enese juurde võtta' (Piibel 1997, Mt 1:20)[6]

(2) Mina nægkisin se Pöha Liña, se vws Iherusalem, Iumalast Taÿwast maha tullewa, kauniste ehituth kudt ṽx **Brudt**. (VAKK, Müller 1603) 'Ja ma nägin püha linna, uut Jeruusalemma, taevast Jumala juurest alla tulevat, valmistatud otsekui oma mehele ehitud **mõrsja**.' (Piibel 1997, Ilm 21:2)

Esimese näite fraasi *kihlatud mõrsja* asemel on hilisemates piiblitõlgetes lihtsalt *naine* (vt EPAK). Tõnäoliselt lähtus Müller siin Martin Lutheri saksakeelsest Piiblist, kus Mt 1:20 on kasutatud sõna *Gemahl*: *Joseph du son Dauid / fürchte dich nicht / Mariam dein gemalh zu dir zu nemen*.[7] Mülleri tõlge on peaaegu sõna-sõnalt Lutheri järgi, üle on võetud isegi *-m* nime *Maria* lõpus, erinev ongi vaid täpsustus *kihlatud*.

Saksa *Gemahl* tähendas algselt 'peigmees', vanaülemsaksa keeles sai sellest 'abielumees' ja alates 16. sajandist on seda sõna kasutatud sooneutraalselt 'abikaasa' tähenduses, sageli ka naissoost abikaasale viitavalt (DWDS). Vennad Grimmid oma sõnastikus (1854–1960) toovad endisaegseid traditsioone arvestades välja, et sõnal *Gemahl* on olnud ka kasutusi tähenduses 'kihlatu'.

Juudi seaduste järgi tähendas kihlumine, et mees oli juba abielumehe seisuses, aga naine jäi veel isakoju. Abielu oli lõplikult sõlmitud, kui

---

[6] Tänapäevased piiblisalmide tõlked siin ja edaspidi on pärit lehelt http://piibel.net/ (Piibel 1997).

[7] Lutheri tõlge (1545): http://liederschatz.net/biblia

mees viis kihlatu avaliku tseremoonia käigus oma koju (vrd Mülleri „sinu [= enese] juurde võtta“). Selline kihlus oli siduv leping ja kihluse periood kestis umbes aasta. (France 1985: 77)

Kõnealuses Mülleri jutluses on teemaks Jeesuse neitsistsünd. Vihje Maarja ja Joosepi kihluse kohta oli seega rõhutamist väärt ja kuulajatele selguse huvides vajalik, juhul kui sõna *mõrsja* oli laiema tähendusega kui ’pruut, kihlatu’ ja viitas üldisemalt kas noorele naisele või noorele abielunaisele. Näiteks *mõrsja* vepsa vaste *muŕźei* tähendabki ’noorik, noor abielunaine’, karjala *morsien* ’noorik’ (EES). Võib olla, et üsna saksamõjulise eesti keelega Tallinnas (vt Ross 1999: 26–27) võeti prestiižse ja uhkena tundunud laensõna *pruut* kasutusele, et saaks viidata ühemõtteliselt naisele tema abiellumispäeval, kuna olemasolev sõna *mõrsja* oli avarama tähendusega. Teistes piirkondades aga sarnastus *mõrsja* tähendus saksa *Braut* tähendusega, nii et ’noor naine’ taandus (siiski täielikult kadumata, vt EMS). Hiljem, olles tähenduselt jäänud vaid *pruudi* sünonüümiks, taandus ka sõna *mõrsja* ise.

Mõlemad sõnad, nii *pruut* kui ka *mõrsja* esinevad ka Heinrich Stahli teostes. Oma sõnastikus (1637) esitab Stahl *pruudi* ja *mõrsja* sünonüümidena, samuti teeb Heinrich Göseken (1660 [2010]). Ka Stahli tekstides on *pruut* (5 esinemust) ja *mõrsja* (samuti 5 esinemust) enamasti sünonüümid, kuid konkreetselt pulmapäevast rääkides on ta siiski valinud oletatavasti kitsama tähendusega sõna *pruut*, nt (3), ja saksa *Buhle* ’armastatu’ vastena eelistanud oletatavasti laiema tähendusega sõna *mõrsja*, nt (4). (Stahli raamatutes on eestikeelne tekst esitatud rööpselt saksakeelsega.)

(3) Küssin semperrast sünd Peigkmees / (**Prudt**) ollet sinna omma süddame sisse wotnut / eth sinna omma **Pruti** (Peigko) püat ommax Abbi Naisex / (Abbimeehex) ninck tahat temma kahs ellama / ninck kannatama / mea Jummal lassep teite pehle tulla / heh / echk kurja / maggus ninck morru / rickus ninck waisus / ninck tahat temmalt hendes mitte erralahutama / enne kui Jummal issi teid erralahutap lebbi se surma. (VAKK, Stahl 1632)

(4) Sinna ep peat mitte ennamb kutzotut sahma / se perrale jettetut / erranis münno meeleheh / ninck münno armas **Morsi** // Man sol dich nicht mehr die verlassene heissen / sondern du solt / meine Lust an jhr / vnd meine liebe **Bule** heissen. (VAKK, Stahl 1641)

Seejuures saksa *Buhle* (Lutheril kirjutatud *Bule*) tähendusega pole samuti asi päris selge. *Buhle* on algupäraselt pöördumine lähedase, usaldusväärse ja armastatud inimese poole; 15. sajandil on sellele sõnale aga lisandunud pejoratiivne varjund (DWDS). Lutheri piiblitõlkes on *Bule* heebrea samakõlalise *bə'ūlāh* vasteks, mida on hiljem eesti keelde tõlgitud kui *mehele saanu* või *abikaasa* (salm Js 62:4).

Põhja-Eestis tegutsenud 17. sajandi I poole autorid on niisiis tundnud mõlemat sõna ja võib-olla eristanud tähendusnüanssegi. Hilisemates põhjaeestikeelsetes tekstides (VAKKi ja EPAKi põhjal) *mõrsja* enam esile ei tule, *pruut* aga küll. Umbes kahe sajandi jooksul on *pruut* jõudnud ka Lõuna-Eestisse. Veel Hupeli sõnaraamatus (1818) on *pruut* antud ainult põhjaeestikeelse sõnana, Wiedemann (1869, 1893 [1973]) sellele sõnale aga enam levikumärgendit lisanud pole, nii et 19. sajandi lõpuks pidi *pruut* olema kasutusel vähemasti Lõuna-Eesti lääneosas. Tõepoolest leidubki see sõna 1870ndate Tarvastu vallakohtu protokollides, vt (5).

(5) Jaak Peterson Kusnast tulli ette nink kaebas, Tarvasto Mats Jakobsoni naese Marri peale, et 1½ aasta eest taggasi kui see naene weel tütrok olnod, om ta temmale 10 Rubl rahha andnod, et see tütrok temma **prut** olleks ja mitte teisele mihhele ei lähhaks, agga nüüd olla tütrok jo ½ aasta eest (mööda läinod kewwade) ommeti teisele mehhele läind ja pallus nüüd et kohhus temmale sedda rahha taggasi maksma mõistaks. (Rahvusarhiiv, vallakohtute protokollid[8], Tarvastu, 1872. a, nr 275)

Hunt* ja *susi

Hunt on alamsaksa laen, mida teistes läänemeresoome keeltes üldiselt ei tunta. Vadja *huntti* 'hunt; nurjatu, õel inimene' ja isuri *huntti* 'hunt' on eesti keelest laenatud (EES), ent mõlemas keeles on tavalisem siiski *susi*. Saareste (1924: 62) andmetel on *hunt* kasutusel ainult Põhja-Eestis, VMS aga näitab, et *hunt* on levinud suurde osasse Lõuna-Eestistki.

Susi on vanem sõna, millel on olemas vasted teisteski läänemeresoome keeltes. Seda sõna on peetud vanaks indoeuroopa laenuks. Sel juhul oleks *susi* sama algupära kui näiteks läti *suntene* 'suur koer', mis omakorda võib olla tagasiviidav ühisele algkujule germaani keeltes kasutatava tüvega *hunt*

[8] https://www.ra.ee/vallakohtud/index.php (17.04.2021)

(nt rootsi *hund* 'koer' ja ka alamsaksa *hunt*, mis on eesti keelde hiljem laenatud *hunt*-sõna allikas). Loomana on hunt kahtlemata olnud tuttav juba ammu enne sõna *susi* kasutuselevõttu, aga kuna suurte ja ohtlike kiskjate nimetusi on turvalisuse kaalutlusel peetud tabusõnadeks, ei ole varasem sõna säilinud. (Häkkinen 2004)

1920ndateks oli *susi* Põhja-Eestis vaid harva kasutusel, kõige üldisemalt mitte loomale osutamisel, vaid hoopis kirumisvormelites ja sajatustes, nagu *susi sind söögu!*, aga ka teatava püstandaia nimetustes, nagu *susi-aed*, *susi-jalg*, *sue selga aid* jm. Mõnel pool on sellest saanud *sui-aed*, st sõna *susi* nõrgaastmeline omastava käände vorm on segi läinud sõnaga *sui* 'suvi'. Kõnealune aed ehitati ainult üheks suveks. (Saareste 1924: 62–63)

Sõna varasemat üle-eestilist levikut kinnitavad Mülleri jutlused, milles sõna *hunt* veel ei leidu, kuid *susi* on kasutusel (3 esinemust), nt (6). Toodud näites on tähelepanuväärne, et sõnale *susi* järgneb kohe saksakeelne lauseosa, milles mainitakse koerte (*der Hund*) rünnakuid surma põhjusena.

(6) Perrast on meil Inimeße Lapsel raße vsckuda, eth meÿe ielles peame vllestoußma ninck ellawax sama, tulleb sest, eth nedt Inimeßet nÿ im̃etabbasel kombel hucka sawat; Monikat sawat neist **Soest**, etzliche Von den Hunden gefreßen, ia etzliche von den Beeren zurißen. (VAKK, Mülleri 1606)
'See, et meil, inimlastel, on raske uskuda, et me jälle üles tõuseme ning elavaks saame, tulleb sellest, et inimesed nii imetabasel kombel hukka saavad. Mõne õgivad **soed**, mõne koerad, mõne kisuvad koguni karud lõhki.'[9]

Stahli kirikuraamatutes leidub *susi* ainult ühe korra, samas kui *hunt* esineb 37 korral. Oma sõnastikus (1637) on Stahl ära toonud mõlemad sõnad. Hilisemates põhjaeesti tekstides *susi* enam kasutatud pole. Gösekeni sõnaraamatus (1660) on *hunt* ja *susi* esitatud sünonüümidena, ent *susi* algvormiks on märgitud *sütt*[10] ning näitefraasidest selgub, et omastava käände vorm sellest on Gösekenil *sütti* (*leht sa Sütti ees paggo* / *loijat sa karro ees* 'kui lähed soe eest pakku, leiad eest karu'). *Sutt* tähenduses

[9] Tänapäevastatud tekst: Müller 2007: 667.

[10] *ü* selles sõnas on sekundaarne (tekkinud metafooniliselt 2. silbist kadunud *i* mõjul).

’hunt’ esinebki VMSi andmeil Vigala murrakus, st Gösekeni teenimispaiga vahetus naabruses.

Teine haruldus, mis *susi*-sõnaga seoses Gösekeni sõnaraamatust välja tuleb, on liitsõna *susi-ilv* saksa vastega *Kalbluchs* (suurekasvuline ilveseliik). VMS-i järgi esineb *susi-ilves* (ka *ilves-susi*) ainult üksikutes ida poole jäävates põhjaeesti murrakutes ja mõnes lõunaeesti murrakus.

Hilisemates sõnastikes on *susi* esitatud peamiselt tartukeelse sõnana. *Hunt* on Hupelil (1818) märgitud tallinnakeelseks, aga Wiedemann (1869) enam levikumärgendit lisanud pole.

Pärm, köst, iiva, hiib, töömees* ja *sepp

Peamiselt põhjaeesti sõna *pärm* on eesti keelde laenatud alamsaksa keelest (EES), kus *barm* ~ *berm* tähendas eelkõige õllepärmi (Lübben 1888). Sama sõna (kujul *Bärme*) on tavalisema *Hefe* kõrval olemas ka ülemsaksa keeles, eelkõige Berliini murdes, kuhu see on aga tulnud ikkagi alamsaksa keelest (Pfeifer 1993). Samuti kasutasid sõna *Bärm* ~ *Bärme* baltisakslased (vt Hupel 1795: 15).

Eestikeelsetes tekstides leidub *pärm* juba 17. sajandi alguses. Teadaolev kirjalik esmaesinemus pärineb Mülleri 1605. aastal peetud jutlusest, vt (7). Kokku esineb *pärm* Mülleril 2 korda.

(7) Ninck kuÿ nedt Iumala kartia Inimeßet, oma SemeKarrika omat iohnuth, sÿß piddawat nedt Pannitzet keicke wimatel se Pochia ninck se **Perme** vllesrüpma, ninck annab Iumall neile Pañitzelle wimatel oma Palcka kaas. (VAKK, Müller 1605)
’Ning kui jumalakartlikud inimesed on joonud oma joogikarikast, siis peavad patused kõige viimaks ära rüüpama põhja ja **pärmi** ning Jumal annab patustele viimaks nende palga.’[11]

Pärm on tuttav sõna teistelegi 17. sajandi autoritele. Stahl ja Blume on aga eelistanud Müllerist erinevat sõnakuju *parm*.

Sõnastikesse jõuab *pärm* alles 18. sajandi lõpus. Stahli sõnastikus (1637) ei leidu üldse märksõnu *Hefe* ega *Bärme*, Göseken (1660 [2010])

[11] Tänapäevastatud tekst: Müller 2007: 599.

ja Gutslaff (1648 [1998]) annavad *Hefe* vasteks *sepp*, Thor Helle (1732) ja Vestring (1720–1740) *töömees*. Seejuures on Hupel (1818) märkinud, et *pärm* on tallinnakeelne sõna. Wiedemanni sõnastikus (1893 [1973]) on *pärm* aga esitatud juba ilma levikumärgendita, st üle-eestilisena. Andrus Saareste (1924) järgi oli *pärm*-sõna 1920ndate murdekeeles levinud pea kogu Eestis, jäädes tundmatuks vaid Setu- ning Võrumaal ja olles muude variantidega võrreldes harvem Tartu-, Mulgi- ning Saaremaal.

Põhjaeesti murretes leidub veel üks alamsaksa keelest laenatud sõna pärmi tähistamiseks, nimelt *köst* (keskalamsaksa *gest* 'pärm; sete'). Selle sõna on kirjalikult esmakordselt esitanud Wiedemann (1869). Tõenäoliselt on tegu üsna hilise laenuga.

Vanim sõna pärmi nimetamiseks eesti murretes on *hiiva*. Sõna vanust näitab esinemine sugulaskeeltes (v.a kui tegemist on ühest sugulaskeelest teise laenamisega). Erinevalt sõnadest *pärm* ja *köst*, mida teistes läänemeresoome keeltes üldiselt ei tunta, on 'pärm' vadja keeles just nimelt *iiva* ja soome keeles *hiiva* (arvatavasti soome keelest on *hiiva* uuemal ajal laenatud karjala ja isuri keelde). Kummaski keeles ei tähenda see sõna mitte ainult pärmi, vaid vadja *iiva* on ka 'juuretis' (VS) ning soome murrete *hiiva* on 'linnasejoogi pinnale kerkiv vaht või põhjasade; kergitusaine' (SMS). *Hiiva*-sõna võib olla pärit veelgi varasemast ajast kui algläänemeresoome periood, juhul kui *hiiva* vasted on ka mokša *šov* 'vaht' ning ersa *чов* 'vaht'. (Vt sõnale *hiiva* esitatud etümoloogiate kohta täpsemalt Junttila 2020.)

Eesti murretes on *(h)iiv(a)* üsna väikese levikuga. EMS esitab selle sõna ainult Võrumaalt Räpinast, Saaremaalt Kihelkonna murrakust ja Kirde-Eestist Vaivara murrakust, kusjuures Räpina *hiiv* tähendab 'peeneks või puruks tehtud' (sarnane lisatähendus on *hiiva*-sõnal ka soome keele savo murretes, vt SMS), Vaivara ja Kihelkonna *iiva* on 'pärm'. Selline hajus levik vaid keeleala servades näitab, et tõenäoliselt on varem laiemalt tuntud sõna mingi uuema väljenduse poolt välja tõrjutud, kuid servaaladele pole ühest või teisest keskusest levima hakanud uuendus jõudnud.

Tänapäeva eesti kirjakeeles tähendab oletatavasti sellesama sõna häälikuline variant *hiib* hoopiski 'peen sete'. Eesti kirjakeelde on *hiib* võetud keeleuuenduse ajal. Johannes Aaviku uute sõnade sõnastikud ütlevad, et uudissõna *hiiv* on murdelist päritolu ning tähendab 'vaht' (Aavik 1919, 1921). Johannes Voldemar Veski toimetatud 1925. aasta õigekeelsussõnaraamatus (EÕKS) on aga juba üldkeele sõnana *hiib* (omastavas *hiiva*),

millel on mitu tähendust: ’peenekshõõrutu; vaht, pärm; *med*. detritus’. Ilmselt on Veski nii sõna häälikulise kuju *hiib* kui ka tähendused üle võtnud Wiedemanni sõnastikust (1893 [1973]). Sõna levikualaks on Wiedemannil märgitud saared, Pärnu- ja Läänemaa, osa Harju- ja Järvamaast.

Soome kirjakeeles on *hiiva* varasem tähendus olnud ’sete’, esmamainimise kergitusainena leiab alles 1745. aastast (Häkkinen 2004). Eesti allikates on Göseken (1660 [2010]) esimene, kes on selle sõna – kujul *iiv* (ortograafiliselt *Jhw*) – saksa *Hefe* vastena esitanud. Wiedemanni sõnastikku (1893 [1973]) on *iiv* Gösekenilt üle võetud ja tähistatud vastava märgendiga (vt ka Kingisepp 2009: 621–622). Seejuures on Wiedemann Gösekeni vanas saksapärases ortograafias kirjapilti *Jhw* tõlgendanud nii, et *h* tuleks välja hääldada, ja esitanud märksõnana *ihw* (omastavas käändes *ihwa*), kuigi Gösekenil on vokaalile järgnev *h* vokaali pikendaja.

EMSi järgi kasutatakse Kihelkonna murrakus liitsõna *iivakord* tähenduses ’(pärmine) käärimiskirme’ (nt *kui ölut `keima akab, siis on pisine `valge iiva kord pεεl*). Samast murrakust on registreeritud ka *e*-tüveline variant *iive* ’vahukirme’ (nt *pisine `valge iive kord on pεεl – küll ta* (õlu) *`varsti `keima akab*); mujal Saare-, Lääne- ja Pärnumaal sarnases tähenduses ’õhuke kord, kirme; õhuke või läbipaistev asi’ samuti *e*-tüvelised *eeve*, *eebe* jm (EMS). Nimetatud *e*-tüveliste variantide kasutuseletulekut saaks seostada keskalamsaksa sõnaga *heven*[12] (vt Lübben 1888, Schiller, Lübben 1875–1881), ainult et see on alamsaksa keelde tulnud ülemsaksa laenuna ega pruukinud olla kuigi levinud (MNDHWB). Ülemsaksa vaste *Hefe* (vrd ka *heben* ’tõstma, kergitama’, alamsaksa *heven* ’tõstma, kergitama; algama’) saanuks eesti keelde laenatuna ootuspäraselt kuju *ehv : ehvi*.

Üldiselt tõlgitakse *Hefe* eesti keelde kui *pärm*, aga lisaks viitab see sõna just niisamuti nagu läänemeresoome *hiiva* ka vahule ja settele, mis tekkivad alkohoolsete jookide kääritamisel (Pfeifer 1993). Kuna algne, juba läänemeresoome perioodist pärit *hiiva* oli nii häälikuliselt kui ka tähenduselt väga lähedane hilisemate põhiliste kontaktkeelte, alam- ja ülemsaksa keele vastavatele sõnadele, võisid viimased läänemeresoomelist häälikkuju ebareeglipäraselt mõjutada. Hiljem on Eesti eri paigus veidi eri teid pidi muutunud ka tähendus. Kui vanemast, laiemast tähendusest

---

[12] *heven* ’pärm’ on kujunenud naissoost sõnaks, *heven* ’(füüsiline) taevas’ meessoost sõnaks.

’käärimisel tekkiv vaht, põhjasade, pärm’ saab areneda kitsam tähendus ’sete’ või ’puru’, siis ei tohiks pidada võimatuks sedagi, et samast laiemast tähendusest on Saaremaal jm arenenud ’kirme’. Algse tähenduskomponendi ’kergitusaine’ on üle võtnud teised sõnatüved ning kergitamise või kääritamise kõrvalnähud on saanud omaette mõisteteks.

Lisaks laentüvedele *pärm* ja *köst* osalesid *iiva* väljatõrjumises mõned tuletised (*tõusang*, *käikene*), mida ma siin pikemalt ei käsitle, ning vähemalt kaks metafoorset väljendit: *töömees* ja *sepp*. Võimalik, et pärmi otsest nimetamist välditi, et õlle- või tainategu mitte ära sõnuda.

Saareste (1924) järgi on nimetus *töömees* või selle lühenenud variandid, nagu *töömes*, *töömis* (omastavas *töömse*, *töömise*), tuntud keskmurdes, kirderannikumurdes ja saartel. Sõna on sellisena kirjalikes allikates olemas alates 18. sajandist. Esimestes sõnastikes, kus see sõna on antud – Vestringi sõnaraamatus (1720—1740) ja Thor Helle sõnaraamatus (1732) –, on see ainus *Hefe* vaste. Samuti on see sõna olemas Hupelil (1818) ja Wiedemannil (1893 [1973]), kusjuures üldeestilisena, mitte ühe või teise murdeala sõnana. *Töömees* tähenduses ’pärm’ on leidnud kahel korral kasutust ka 1739. aasta piiblitõlkes (*pärm* esineb samas 3 korda), nt

(8) Ja sel aial peab sündima: ma tahhan lampidega Jerusalemma läbbiotsida, ja nende meeste kätte nähha, kes on kui tarretand omma **tömehhe** peäl, kes ommas süddames ütlewad: Jehowa ei te head, egga tem̃a te kurja. (EPAK)
’Ja sel ajal sünnib: ma otsin lampidega Jeruusalemma läbi ja karistan neid, kes tukuvad oma **põhjapärmil**, kes ütlevad oma südames: „Issand ei tee ei head ega kurja!”’ (Piibel 1997, Sf 1:12)

Teine metafoorne sõna pärmi kohta on *sepp*. Saareste (1924: 154) järgi on *sepp* tähenduses ’pärm’ iseloomulik lõunaeesti keelele, kus kõik muud eespool käsitletud nimetused on kas haruldased või päris tundmatud. Peale Lõuna-Eesti on *sepp* ühe võimaliku alternatiivina pärmi nimetamiseks olnud kasutusel ka keskmurde lõunapoolsetes murrakutes, läänemurde idaosas ja paiguti kirderannikumurdes (Saareste 1924). Samuti on *sepp* tähenduses ’pärm’ kasutusel idapoolsetes läänemeresoome keeltes, nt vepsa ja ka karjala keeles. Sellegi sõna puhul võib niisiis oletada varasemat praegusest oluliselt laiemat levikut. *Sepp* tähenduses ’pärm’ esineb enamikus vanades sõnastikes: Gutslaffil, Gösekenil, Hupelil. Et *sepp* tähenduses

’pärm’ oli varem laiemalt levinud, näitab ka tuletis *sepik*. Näiteks Vestringil (1720–1740) on *sepik* esitatud tallinnakeelse sõnana.

Tekstides on *sepp* ’pärm’ esmakasutus Heinrich Stahlil (vt Habicht, Prillop 2013), kellele on tuttavad olnud nii *pärm* kui ka *sepp*, kuigi oma sõnastikus pole ta neid esitanud. Mõlemad sõnad leiduvad Stahli tekstides ühe korra. Saareste (1924: 155) kirjutab, et kui *pärm* esineb kusagil koos teiste sõnadega, siis ta tähendab naturaalset, pressimata pärmi. Stahli tekstidest nende kahe sõna tähenduserinevust siiski välja ei tule:

(9) Sel Jssandal on üx Karrickas kehjes / ninck wegkiwa Wihna kahs töis wallatut / ninck johtap sest sammast. Agkas needt Jummalakartmatta peawat keick johma / ninck se **Seppa** errajohma. (VAKK, Stahl 1638)
’Sest Issanda käes on karikas ja see vahutab veinist; see on täis tembitud jooki. Ja tema kallab sealt seest; isegi selle **pära** peavad kõik õelad maa peal ära jooma viimse tilgani.’ (Piibel 1997, Ps 75: 9)

(10) ... sehl sahp temma meile öhe Söhmenaja walmistama puchtast Wihnast / Raßwast / ninck Wihnast / kumba sees **parm** ninck roj ep olle ... (VAKK, Stahl 1641
Ja vägede Issand valmistab sellel mäel kõigile rahvaile võõruspeo rammusate roogadega, võõruspeo laagerdatud veiniga, üdi rammusate roogadega, **pärmi** pealt selitatud veiniga. (Piibel 1997, Js 25: 6)

Kui jälgida 1739. aastal trükitud piiblitõlke mustandeid, siis psalmis 75, kus Stahlil on *sepp* (näide (9)), on *sepp* ka mustandi algversioonis, mustandi lõppversioonis on see muudetud *töömeheks* ja trükipiiblis lõpuks *pärmiks* (vt EPAK).

Pärmi tähistamiseks on niisiis samaaegselt kasutusel olnud mitu erinevat sõna, millest parima väljavalimine pole Piibli tõlkijatele olnud kerge ülesanne. Vanim sõna pärmi nimetamiseks on *iiva*, mis oli aga suhteliselt laia tähendusega. *Iiva* kõrvale oli kõigepealt tulnud metafoorne *sepp* ’kergitaja’ tähenduses, mis tõrjus selle tähenduse *iiva*-sõnalt kõrvale. *Iiva* jäi märkima erinevaid kergitamise kõrvalsaadusi, kuni seos kergitamisega üldse kadus. Kui nüüd sõna *sepp* tähendus kitsenes üldisest käsitöölisest-töömehest konkreetsemaks metallist tarbeesemete valmistajaks (vrd saksa *Schmied*), siis vahetas selle välja üldisem *töömees*. Samal ajal levisid ka uued laenud *pärm* ja *köst*. *Iiva* jäi lõpuks kasutusse ainult äärealadel, *sepp* ’pärm’ veidi laiemalt Lõuna-Eestis.

Kokkuvõtteks

Lõunaeesti sõnu, mis leiduvad 17. sajandi põhjaeestikeelsetes tekstides ja sõnastikes, ei ole palju – kõigest 45 sõna. Kõik need ei ole põhjaeesti keelest kadunud päris jäljetult. Üsna pikaks ajaks võivad püsima jääda liitsõnad (nt *penikoorem*, *susi-ilves*), tuletised (nt *sepik*), leksikaliseerunud sõnavormid (nt *kooldes*). Enamik neist 45 sõnast on 18. ja 19. sajandi I poole sõnastikes (kui nad neis esinevad) märgitud lõunaeestikeelseteks. 19. sajandi II poolel valminud Wiedemanni sõnastikus on aga 15 sõna levikumärgendita, st üle-eestilised.

Täpsema vaatluse alla võetud sõnade (*mõrsja*, *susi*, *sepp* 'pärm') analüüs näitab, et laensõna, mis tõrjub varasema samatähendusliku omasõna välja, ei pruugi üle võtta olemasoleva sõna kõiki tähendusi ühekorraga. Samas, vanem sõna võib aktiivsest kasutusest kaduda küllalt kiiresti, nt *susi* ja *mõrsja* ilmselt vähem kui saja aastaga. Nimetatud sõnade asemele tulnud *pruut*, *hunt* ja *pärm* on põhjaeesti keeles levinud samuti vähem kui saja aastaga (midagi täpsemat ei saa öelda säilinud andmete vähesuse tõttu), aga levik üle keelepiiri Lõuna-Eestisse on võtnud mitusada aastat. Põhjaeesti sõnade kasutuselevõttu lõunaeesti keeles on ilmselt soodustanud põhjaeestikeelse kirjanduse levik ning ühiskirjakeele teadlik loomine alates 19. sajandist, nii nagu 20. sajandi algul on kirjakeele sõnavara teadlik rikastamine murdesõnadega toonud põhjaeesti keelest kadunud sõnu taas kasutusse.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1905: Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest. – *Noor-Eesti I*, Tartu: Kirjanduse Sõprade kirjastus, 114–131.

Aavik, Johannes 1919: *Uute sõnade sõnastik*. Tartu: Istandik.

Aavik, Johannes 1921: *Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik*. Tallinn: A. Keisermann'i kirjastus.

ALFE = *Atlas Linguarum Fennicarum*, I 2004, II 2007, III 2010. Peatoim. Tuomo Tuomi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Antso, Siim 2018. Murdeliigendused XVI–XVIII sajandi Eesti kirjalikes allikates. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 63*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 9–30.

DWDS = *Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache*. https://www.dwds.de/ (20.04.2020)

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. *Eesti etümoloogia-sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*, 1994–. Toim. Mari Kendla, Mari-Liis Kalvik, Tiina Laansalu jt. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. https://www.eki.ee/dict/ems/ (20.04.2020)

EPAK = Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht 2020: *Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants*. https://www.eki.ee/piibel/

EÕKS = *Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat*. *I köide A–M*, 1925. Toim. Johannes Voldemar Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

France, Richard T. 1985: *The Gospel According to Matthew: An Introduction and Commentary*. Wm. B. Eerdmans Publishing.

Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm 1854–1960: *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Erstbearbeitung.* [Digiteeritud versioon: https://www.dwds.de/wb/dwb/]

Gutslaff, Johannes 1648 [1998]: *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Dorpat: Johannes Vogel. [Faksiimile ja tõlge: Johannes Gutslaff, *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Koostanud ja tõlkinud Marju Lepajõe 1998. Tartu: Tartu Ülikool].

Göseken, Heinrich 1660 [2010]: *Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen sprache*. [Faksiimile ja tõlge: Heinrich Gösekeni grammatika. Tõlkinud ja kommenteerinud Kai Tafenau. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010. *Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik*. Tartu: TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 38–306.]

Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000: *Georg Mülleri jutluste sõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Habicht, Külli, Külli Prillop 2013: Sõnaharuldusi Heinrich Stahli teostest. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 4 (3), 13–36.

Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015: *Heinrich Stahli tekstide sõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hupel, August Wilhelm 1795: *Idioticon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland*. Riga: J. F. Hartknoch.

Hupel, August Wilhelm 1818: *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

Hurt, Jakob 1871: Weel Lisalehe keele pärast. – *Eesti Postimehe lisaleht*, 6. märts, 17. märts, 31. märts.

Häkkinen, Kaisa 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Helsinki: WSOY.

Iva, Sulev 2019: *Vastne*, *rase*, *üsk* ja *nilbe*: võro-eesti termini- ja sõnasegähüisi. – *Sõnavara- ja kirändüsküsümüisi võro ja kaŕala keelemailt*. Võro Instituudi toimõndusõq 34. Toim. Jyvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, 48–66.

Junttila, Santeri 2020: *Kantasuomen balttilaislainat. Sanakirjan alkuosan ensimmäinen keskustelun pohjalta päivitetty luonnosversio. A–H.* https://blogs.helsinki.fi/santerijunttila/luonnokset/ (17.4.2020)

Kingisepp, Valve-Liivi 2009: Leide Heinrich Gösekeni sõnaraamatust. – *Keel ja Kirjandus* 7–8, 620–630.

Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Prillop, Külli Habicht 2004: Eesti vana kirjakeele korpus: mis tehtud, mis teoksil. – *Keel ja Kirjandus* 4, 272−280.

Kingisepp, Valve-Liivi 2010: Heinrich Gösekenist eesti kultuuriloos. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. *Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik*. Tartu: TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 11–26.

Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002: *Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Koponen, Eino 1998: *Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Krikmann, Arvo, Karl Pajusalu 2000: Kus on keskmurde keskpunkt. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*. Eesti Keele Instituudi Toimetised 7. Toim. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 131–172.

Laanekask, Heli 2004. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lill, Anne 1988: Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – *Keel ja Kirjandus* 1, 7–17; 2, 90–102.

Lübben, August 1888: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. (Nach dem Tode des Verfassers vollendet von Christoph Walther.) Norden und Leipzig: Diedr. Soltau's Verlag.

Masing, Otto Wilhelm 1816: *Ehstische Originalblätter für Deutsche*. Dorpat: J. C. Schünmann.

Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2013: Eesti kirjakeele tüvevara päritolu arvudes. – *Keel ja Kirjandus* 5, 313–332.

MNDHWB = *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, *Bd. 2. Teil 1: G*, 2004. Begr. von A. Lasch und C. Borchling, fortgeführt von G. Cordes, hrsg. von D. Möhn. Oppersсherf, Neumünster.

Must, Mari 1971: Eesti murdearhiiv teise poolsajandi künnisel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 17*. Tallinn: Eesti Raamat, 9–31.

Müller, Georg 2007: *Jutluseraamat*. Eesti mõttelugu 78. Koost. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Tartu: Ilmamaa.

Pajusalu, Karl 2013. Eesti keeleuuendus ja murded. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 58*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 168–185.

Pfeifer, Wolfgang 1993: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen.* [Digiteeritud ja Wolfgang Pfeiferi poolt ümbertöötatud versioon https://www.dwds.de/d/wb-etymwb]

Prillop, Külli 2004: Kuidas märksõnastada vanu eestikeelseid tekste? – *Keel ja Kirjandus* 2, 90−99.

Prillop, Külli, Eva Saar 2020: Eesti keele ajalooline morfoloogia. – Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. *Eesti keele ajalugu*. Eesti keele varamu VI. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 169–336.

Reimann, Villem (koost.) 1899: *Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts / mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman*. Jurjew: H. Laakmann.

Rosenplänter, Heinrich 1813: Abhandlungen. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*. Zweites Heft. Pernau: Gotthardt Marquardt, 1–15.

Rosenplänter, Heinrich 1814: Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstischen Sprache. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*. Drittes Heft. Pernau: Gotthardt Marquardt, 53–89.

Ross, Kristiina 1999: Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – *Mis on see ISE: tekst, tagapõhi, isikupära*. Toim. Maie Kalda, Õnne Kepp, Mall Laur. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 9–30.

Saareste, Albert 1924: *Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga*. Tartu: KÜ Postimees.

Saareste, Andrus 1926: Virginius, Andreas. – *Eesti biograafiline leksikon* (1926–1929). Tartu: Loodus, 592–593.

Saareste, Andrus 1938: *Eesti murdeatlas. I vihk. Atlas des parlers estoniens. I fascicule*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Saareste, Andrus 1941: *Eesti murdeatlas. Vihk II. Atlas des parlers estoniens. II fascicule*. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1941.

Saareste, Andrus 1955: *Petit Atlas des parlers estoniens. Väike eesti murde-atlas*. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 28. Uppsala: Alm-qvist and Wiksells.

Saareste, Andrus 1958–1963: *Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en francais*. Stockholm: Vaba Eesti.

Schiller, Karl, August Lübben 1875–1881: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Bremen: Kühtmann.

SMS = *Suomen murteiden sanakirja 1–(8)*, 1985–(2008). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. https://kaino.kotus.fi/sms/

Stahl, Heinrich 1637: Anführung zu der Estnischen Sprach. Revall: Chr. Reusner der älter [Faksiimile: Heinrich Stahl, *Anführung zu der Estnischen Sprach*. Brampton–Tartu: Maarjamaa, 2000].

Steingrüber 1827: *Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend*. Dorpat.

Zipf, George K. 1935: *The psycho-biology of language: an introduction to dynamic philology*. Boston: Houghton-Mifflin.

Tafenau, Kai 2011: *Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 27. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Thor Helle, Anton 1732. *Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache*. Halle: Stephan Orban.

VAKK = Vana kirjakeele korpus. https://vakk.ut.ee/ (20.04.2021)

VAKS = Prillop, Külli jt 2020–. *Vana kirjakeele sõnastik (digi-VAKS)*. Tartu: Tartu Ülikool. https://sisu.ut.ee/vaks/ (25.04.2020)

Veski, Asta 1986. Murdesõnade kasutamine oskussõnadena 20. sajandi I poolel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 30*. Tallinn: Eesti Raamat, 69–76.

Vestring, Salomo Heinrich 1720–1740 [1998]. *Lexicon Esthonico Germanicum*. [Toimetanud ja eessõna: Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.]

VMS = *Väike eesti murdesõnastik*, I 1982, II 1989. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus. https://www.eki.ee/dict/vms/

VS = *Vadja keele sõnaraamat. Vaďďaa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка* 2013. Toim. Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/vadja/

[Wanradt, Simon 1535. Katekismus. (Tõlkinud Johann Koell)]. Wittemberch: Hans Lufft. [Faksiimile: Hellmuth Weiss, Paul Johansen 1935. *400-aastane eesti raamat: Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast*. Tallinn: Polügraaf].

Wiedemann, Ferdinand Johann 1869: *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1893 [1973]. *Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage*. [Tallinn: Valgus.]

ÕESK IV = *Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IV. Trükki toimetanud M. Lepik, 1936. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.

Külli Prillop: South Estonian words in 17th century North Estonian sources

The article deals with words that on the basis of 20th century sources have mainly spread in South Estonian, but nonetheless can be found in the 17th century texts written in North Estonian. Forty-five such words can be found in texts by Georg Müller, Heinrich Stahl, Christoph Blume and Heinrich Göseken. The article follows the occurrence of these words in diferent texts and dictionaries (starting from the 17th century until the end of the 19th century) in order to observe their retreat in North Estonian. Most of these 45 words have been marked as South Estonian in the dictionaries (if they occur there) from the first half of the 18th and 19th century.

A closer analysis of the words *mõrsja* (bride), *susi* (wolf), *sepp* (yeast) reveals that a loanword that replaces an earlier native word with the same meaning need not take over all the meanings of the existing word simultaneously. At the same time an older word can disappear from active use relatively quickly, e.g. *susi* (wolf) and *mõrsja* (bride) were probably lost in less than a hundred years. The three words replacing the above-mentioned words – *pruut* (bride), *hunt* (wolf) and *pärm* (yeast) – spread in North Estonian in less than a hundred years (it is impossible to say anything more exact due to the shortage of data), but the spread across the language border to South Estonian has taken several hundred years. The adoption of North Estonian words in South Estonian has probably been facilitated by the spread of North Estonian literature and the conscious creation of a common written language starting from the 19th century. Similarly, the conscious enrichment of the vocabulary of the written language with dialectal words in the beginning of the 20th century has brought words lost in North Estonian back into usage.

Külli Prillop: Lõunõeesti sõnaq 17. aastagasaa põh´aeestikiilsin lättin

Artiklin uuritas sõnno, miä 20. aastagasaa lättide perrä ommaq levinüq päämädselt lõunõeesti keelen, a midä tuugiperäst lövvüs ka 17. aastagasaa põh´aeestikiilsin teksten. Georg Mülleri, Heinrich Stahli, Christoph Blume ja Heinrich Gösekeni teksten ni sõnastuin lövvüs kokko 45 säänest sõnna. Artiklin kaias naidõ sõnno ettetulõmist tekstist teksti ja sõnastust sõnastuhe (17. aastagasaast kooniq 19. aastagasaa lõpuni), et uuriq naidõ kaomist põh´aeesti keelest. Inämbüs naist 45 sõnast ommaq 18. ja 19. aastagasaa I poolõ sõnastuin (ku nä noin seen ommaq) märgidüq lõunõeestikeelitsis.

Täpsämbähe kaetuisi sõnno (*mõrsja, susi, sepp* 'pärm') uurminõ näütäs, et lainsõna, miä toukas innembädse sama tähendüsega umasõna kõrvalõ, ei pruugiq üle võttaq olõmanolõva sõna kõiki tähendüisi ütekõrraga. Samal aol või vanõmb sõna aktiivsõst pruukmisõst kaodaq küländ kibõhõhe, nt *susi* ja *mõrsja* paistus, et veidemb ku saa aastagaga. Neide sõnno asõmalõ tulnuq *pruut, hunt* ja *pärm* ommaq põh´aeesti keelen levinüq kah veidemb ku saa aastagaga (midägi täpsämpä saa-ai üteldäq, selle et alalõhoitunuisi andmit om tuu jaos pall´o veidüq), a levinemine üle keelepiiri Lõunõ-Eestihte om võtnuq mitusada aastakka. Paistus, et põh´aeesti sõnol om lõunõeesti kiilde tullaq avitanuq põh´aeestikiilse kirändüse pääletulõk ni eesti ütidse kiräkeele tiidsä luuminõ 19. aastagasaast pääle, nii nigu 20. aastagasaa alostusõn om kiräkeele sõnavara tiidsä murdõsõnnoga rikastaminõ põh´aeesti keelest kaonuid sõnno jälq pruukmistõ toonuq.